

Byl císař Josef II. tolerantní?*

Miloslav Pojsl

V obecném, stejně jako církevním dějepiscectví se často setkáváme s nejrůznějšími idealizacemi událostí nebo jejich aktérů. Tento jev není ani zdaleka předností starověku nebo středověku, ale setkáváme se s ním stejně v moderní době jako v docela nedávné minulosti. Patří to konečně k povaze lidské reflexe idealizovat nebo zatracovat zkušenost, která je nám sympatická či naopak nesympatická.

Máme-li si připomenout toleranční patent císaře Josefa II., je to příležitost zopakovat nejen některé známé události konce 18. století a jejich důsledky pro život reformační formy křesťanství u nás a nové éry náboženské svobody v dosud přísně katolickém prostředí rakouské monarchie, nýbrž i k zamyšlení nad několika vžitými idealizačními klišé.

Pomineme-li zidealizovaný obraz Josefa II. jako selského císaře, který se nerozpakoval vzít do rukou pluh a zorat sedlákovi brázdu, jak to můžeme vidět na řadě vyobrazení, je to především dvojí, zcela odlišná a protichůdná podoba císaře ve věcech náboženských. Reformovaní křesťané mají dostatek důvodů považovat Josefa II. za nábožensky tolerantního panovníka, který ukončil platnost Obnoveného zřízení zemského z roku 1627 pro Čechy a 1628 pro Moravu. Římskokatolíci křesťané naopak dodnes ve své většině považují osvícenského mocnáře za ničitele katolicismu v habsburské monarchii. Obojí postoj se může v jistém smyslu jevit jako pravdivý, ale při hlubším pohledu na dějinnou skutečnost je nepřesný, ba přímo zkreslený.

Připomeňme události, které předcházely vlastnímu vydání Josefova tolerančního patentu. Restaurace katolicismu po Bílé hoře, a zejména po vydání nové ústavy – zmíněného Obnoveného zřízení zemského –, vedla ke trojí formě reakce. Nejvyšší společenská vrstva po drastických konfiskátech odešla ze země do exilu nebo v menší míře přešla na katolickou stranu. Střední měšťanské vrstvy opustily korunní země, zejména Čechy a Moravu, nebo přijaly katolické náboženství. Nejnižším vrstvám venkovským nezbývalo, než za značného rizika utéci do zahraničí (připomeňme, že se to týkalo především obyvatelstva z pohraničních oblastí), přijmout katolickou víru nebo vnucené náboženství pouze předstírat a tajně si uchovat své původní přesvědčení.

Po intenzivních snahách katolické restaurace ve druhé polovině 17. a v první polovině 18. století, i přes drobné náznaky přežívání „kacířství“ se mohlo zdát, že katolicismus naprosto v habsburské monarchii zvítězil. V roce 1777 došlo k několika významným událostem. Olomoucké biskupství bylo povýšeno na arcibiskupství,

* Příspěvek byl přednesen při ekumenické slavnosti k významu Tolerančního patentu z r. 1781 v rámci Dnů evropského kulturního dědictví v Litomyšli 15. září 2002. Protože se jedná o přednášku, není text opatřen poznámkovým aparátem.

a tedy moravskou metropolí. Současně v té souvislosti bylo zřízeno biskupství brněnské. O dva roky dříve propukly selské bouře upozorňující na neúnosnou situaci sociální. A konečně se ukázalo, že ani po náboženské stránce to v monarchii tak zcela neklape. Bylo to všechno jen pouhé zdání klidu na povrchu (o sto let později tuto rakouskou situaci trefně popsal Svatopluk Čech: „Kde hyb všechen jedna vůle dusí, vše v močál se brzy promění. Na pohled snad obraz vábné shody, avšak uvnitř shnilé, kalné brody,“ 1885). Známa trojice exjezuitů P. Jan Kořistka, P. Petr Jiříček a P. Petr Sašina se pokusili vyprovokovat tajné evangelíky moravského Valašska podvrženým tolerančním dekretem, dokonce s císařskou pečeti. Aktéři podvrhu zřejmě předpokládali, že několik rodin „zatvrzelých kacírů“ tímto úskokem odhalí a světské orgány je náležitě potrestají – vězením, vystěhováním do Uher nebo deportací na stavbu pevností.

Nevystoupily však pouze desítky rodin, nýbrž několik tisíc tajných evangelíků z celkem šedesáti vesnic. Nastalo zděšení... Marie Terezie s částí své nejvyšší byrokracie by i za této situace nejrady sáhla k nejtvrdějším represím. Josef II. viděl ovšem situaci realističtěji a proti represím ostře vystoupil. Dopisem z 23. září téhož roku (1777) pohrozil odstoupením z postavení spoluregenta. Tato reakce Josefa II. vyvolala širší diskusi. Stanovisko jakési „tiché tolerance“, aby evangeličtí poddaní nebyli dále jítěni, zastával především kancléř Václav kníže Kounic-Rietberger, který také připravil text tolerančního patentu. Marie Terezie na svého kancléře nedala dopustit, a proto se přiklonila rovněž na umírněnou stranu. Pod vlivem vídeňského knížete biskupa Krištofa Antonína kardinála Magazziho 28. února roku 1780 však podpis patentu odmítla.

Nový císař (Marie Terezie zemřela 29. listopadu 1780) Josef II. ve věci náboženské svobody zastával ještě liberálnější stanovisko než Kounic. Proto již 13. října 1781 vydal v rakouské části říše (v Předlitavsku) toleranční patent, který povoloval „soukromé“, tedy nikoliv veřejné, vykonávání náboženství augsburského, helvetského a pravoslavného („nesjednocených Řeků“). V preambuli (arenze) patentu se sice proklamuje tolerance: „Přesvědčení jednak o škodlivosti všeho nátlaku na svědomí a jednak o velkém užtku, kterýž pro náboženství a stát z pravé křesťanské tolerance pochází...“, tento termín však nelze chápat v plném rozsahu a významu moderní doby. Konečně praktická ustanovení tolerančního patentu byla na hony vzdálena skutečné náboženské svobodě i v dobových souvislostech. Je všeobecně znám numerus clausus pro vznik evangelických sborů, a zvláště striktní omezení podoby objektů pro bohoslužebná shromáždění (nesměly mít podobu kostelů, proto musely být bez věží, zvonů, z ulice nesměly být ani vchody apod.).

Josef II. vydal toleranční patent nikoli z vrozené tolerance, nýbrž jakéhosi utilitarismu. Určitě to nebyly ani ozvuky myšlenek francouzské revoluce, neboť ta byla v Rakousku sledována s největším podezřením a nedůvěrou. Vždyť tu byly nejen osobní averze pro smrt císařovy sestry Marie Antoinetty, jejíž život skončil pod gilotinou, nýbrž a hlavně pro myšlenky a činy podkopávající samé základy absolutistické monarchie na Dunaji. Ideálem takové monarchie, a to i pro „osvíceného“ Josefa II., byly staré osvědčené zásady „jedné říše, jednoho jazyka a jednoho náboženství“.

Mnozí dokonce viděli v tolerančním patentu dokončení rekatolizačního procesu, jeho vyvrcholení tzv. toleranční misíí. Císaři jako věrnému synu katolické církve a zastánci všech forem absolutismu šlo na prvním místě o zvěrohodnění katolické církve v očích evangelíků. Tento scénář se však nemohl zdařit. S myšlenkou tolerance nevyšla sama katolická církev a už vůbec ne katolická církev v Rakousku (snad jedinou výjimkou byl královéhradecký biskup Leopold Jan Hay, velký stoupenec josefínských náboženských reforem a tolerance). Josef II. také nikdy nehodlal toleranční patent zveřejnit, aby nebyla vyvolána nežádoucí přitažlivost pro protestantství. Dokument nebyl také z vůle císaře označen ediktem, nýbrž pouze patentem. Je dobře známé rovněž ujištění, které Josef dal své matce Marii Terezii, „že by dal všechno, co má, za to, aby mohl učinit z protestantů svých zemí dobré katolíky“.

S touto toleranční problematikou souvisí také další náboženské reformy Josefa II. Pomineme-li některé malicherné zásahy do liturgické praxe katolické církve, všechny reformy směřovaly k oné „toleranční misii“, tedy zvěrohodnění katolické církve. Kdyby toto dokázali katolíci u nás pochopit, nemohli by Josefa II. a jeho reformy pokládat za proticírkevní nebo dokonce protináboženské akty, neřku-li už vůbec Josefa II. za nepřítele římské církve. Nutno přiznat, že Josef II. byl až příliš praktický a jednostranně viděl pouze pozemské blaho svých poddaných, a to ještě v zorném pohledu své doby a svých vlastních představ. Zrušil většinou barokní přebujelost a teatrálnost církevních slavností, poutě a poutní místa, vždyť projevy lidové zbožnosti připomínaly spíše pověry než žitou víru, nadbytečné kostely a kaple, zejména v městských aglomeracích, ale především zrušil množství klášterů.

Na tomto místě si stručně povšimneme právě rušení klášterů. Josef II. nerušil kláštery šmahem a nevystupoval proti řádům a řeholním společnostem z principu. Předmětem rušení se staly kláštery kontemplativních (rozjímavých) řádů, jako byli např. benediktini, cisterciáci, premonstráti, kartuziáni a jejich ženské větve. Tedy kláštery řádů, které z pohledu Josefa II. nepřinášely společnosti již žádné obecné dobro. Zásadně nerušil kláštery, které se věnovaly školství, výchově, charitě a „zdravotnictví“. Třeba si také uvědomit, že právě většina klášterů středověkých kontemplativních řádů se dostala v době baroka do velké zadluženosti a vykazovala jen nepatrné ekonomické aktivity. Jak známo, patřily u nás kláštery už někdy od husitských válek pod dohled královské komory (dnes bychom řekli pod dohled ministerstva financí). Kláštery byly často rezervou, na niž se panovník mohl obrátit ve zvláště naléhavých potřebách. V 16. až 18. století to bylo zejména vedení válek proti Turkům. Po třicetileté válce, ale zvláště od počátku 18. století, představení většiny jmenovaných klášterů v zájmu společenské reprezentace nechali přestavět středověké kláštery do podoby obrovských a honosných barokních komplexů, prostorově nadbytečných a nevyužitelných. Klášterní ekonomiku tím značně zatížili a nejednou se kláštery dostaly do značných dluhů, které jen velice obtížně mohly umořovat. Pro potřeby státního zisku byly proto nevyužitelné. Na tuto příčinu rušení klášterů se zapomíná.

Ale možná ani tento důvod nebyl onen rozhodující. Josef II. sledoval s katolickou církví také jiné cíle. Církev měla sloužit jak ve věcech náboženských a morálních, tak zejména v praktickém ohledu potřebě vzdělání. To ovšem vyžadovalo dobudování, a tedy nezbytné rozšíření farní sítě. Myšlenka to nebyla osvícenská a josefínská,

nýbrž již požadavek tridentského koncilu. Jenže dobudování farní sítě, aby věřící nemuseli chodit do kostela desítky mil a mohli se pravidelně účastnit bohoslužeb ve vlastní vesnici nebo v blízkém sousedství, znamenalo rozdělení velkého farního majetku. A k tomu od Tridentu církev, tedy biskupové, děkani a faráři, nenašli morální sílu. Aby však tento velký projekt mohl Josef II. uskutečnit, potřeboval finanční prostředky, které získal zrušením klášterů.

Jako historik umění nemohu nevidět obrovské kulturní ztráty, k nimž při rušení klášterů došlo. Nemůžeme si dělat ani iluze, že se to obešlo bez značné nepoctivosti státní byrokracie. V každém případě byl Josef II. snad jediný panovník, který sistovaný církevní majetek použil pro církev. Ví se, že nechal zřídit Náboženskou matici, která financovala vznik nových farností. Katolické církvi v rakouské monarchii prakticky pomohl více než všichni hierarchové dohromady.

Na uvedeném příkladu jsem pouze chtěl ilustrovat postoje císaře Josefa II. a doložit, že v případě tolerančního patentu nešlo o akt tolerance v moderním pojetí, ani o skutečné a opravdové pochopení práva na svobodu svědomí. Tyto ideály byly Josefu II. naprosto cizí. Byl nejen věrným synem zbožné Marie Terezie, ale navíc ještě představitelem a budovatelem moderního absolutistického státu na zažitých rodových tradicích, jež stály na tradicionalismu a konzervativismu.

Tím ovšem nechci v žádném případě snižovat význam tolerančního patentu. Naopak jsem přesvědčen o jeho velkém historickém a náboženském významu. Jen si musíme přiznat, že ten se poněkud vymkl z původní režie jeho autora. Nekonal se „toleranční misie“, nýbrž skutečná obnova reformačních církví u nás. Uvědomíme-li si zmíněná i další omezení tolerančního patentu, pak s úžasem obdivujeme toleranční křesťanské sbory a jejich jednotlivé rodiny, jakých byly schopni obětí. Radost z práva na pouhou existenci byla však mnohonásobně větší než všechny byrokratické překážky a ekonomická zatížení.

Jako katolický církevní historik se nemohu ubránit obdivu hluboké víry a obětavosti, s níž se toleranční evangelíci pouštěli do obnovení života svých sborů. Na druhé straně je mi smutno, že katolická církev se nebyla schopna a ochotna vzdát ani štoly – příjmů z náboženských služeb, které u evangelíků samozřejmě nevykonávala, ale poplatky inkasovala.

Toleranční patent císaře Josefa II. revokuje ještě jednu historickou událost. Do jisté míry se nabízí podobnost s Milánským ediktem císaře Konstantina I. Velikého († 337). Ač jsem si velmi dobře vědom, že každé srovnání kulhá, přece jen nelze pominout některé momenty, které se přímo ke srovnání nabízejí. Pomineme-li útok císaře Nerona na římské křesťany v letech 64–68, který však byl vyvolán spíše nahodilou událostí požáru Města, než promyšlenou snahou zničit vyznavače Kristova učení, víme bezpečně o permanentní nejistotě křesťanů v římské říši od konce 1. století až do počátku století čtvrtého. Není třeba připomínat, že pronásledování neprobíhala ve všech částech říše současně ani po celou naznačenou dobu. Spíše křesťané v tomto období žili v permanentní nejistotě z kdykoliv možného útoku na své obce (sbory). Nepřipomínají nám bezprávní křesťané prvních století bezprávné a ponižující postavení tajných nekatolíků v rakouské monarchii po Bílé hoře?

Po bezmála půlstoletém klidu, kterému se křesťané těšili od ukončení Valeriova pronásledování v roce 258, najednou jako blesk z čistého nebe zasáhl císař Dioklecián. Vládl od roku 284 a křesťanů si jakoby vůbec nevšímal. Dokonce se křesťany stávali stále častěji vojáci a vysocí státní úředníci. Někteří žili a působili dokonce i na Diokleciánově dvoře. A najednou po 19 letech se rozhodl císař křesťanství vyhubit a zcela zničit. Symbolicky nechal v císařském sídle v Nikomedii zbořit křesťanskou baziliku a vydával proti křesťanům a církvi jeden dekret za druhým. Všechny metody, které dosud římscí císařové jednotlivě používali, postupně zavedl ke „konečnému řešení křesťanství“.

Najednou přišel Konstantin (v jeho osobě se katolíci a protestanté, a to nemluví už o pravoslavných křesťanech, v hodnocení neshodnou), který v roce 313 v Mediolaneu (Miláně) potvrdil dřívější edikt císaře Maxentia (311). Svým obsahem šlo pouze o edikt toleranční. Křesťanství bylo uznáno jen za jedno z náboženství říše římské. O Konstantinově náklonnosti ke křesťanské církvi není pochyb, ale oficiálně to nemohl prohlásit úředním dokumentem. Nadále, i po vítězství nad Liciniem v roce 324, zůstával císařem nejen celé říše, ale i všech jejích obyvatel. A dlužno připomenout, že většina byla stále „pohanská“.

Křesťanská církev si brzy vytvořila zidealizovanou legendu o Konstantinovi a jeho obrácení. Pověst o zázračném zjevení Krista ve snu před bitvou na Milviském mostě v roce 312, o kříži na praporecích a konečném Konstantinově vítězství, žije v pravoslavném a katolickém prostředí dodnes. Skutečný historický Konstantin byl nepochybně chladnokrevný bojovník, který vládl s citlivostí ovládnout celou říši. Jeho bezohlednost a krutost slavila nakonec úspěch. Obnovil pořádek v říši a stal se jejím jediným vládcem. Církvi dal svobodu, práva, majetek i moc. Nakolik jí více ublížil než pomohl, se můžeme přít. Ale stejně jako Josef II. stal se i Konstantin Veliký nástrojem v rukou Božích. Oba sloužili Kristu, ať to bylo či nebylo jejich skutečným a vědomým úmyslem.

Dějiny stále potvrzují, že Duch vane, kam chce, a jeho nástrojem se mohou stát lidé cílevědomě, stejně jako lidé s docela jinými zájmy a úmysly. Pro nás křesťany je důležité poučení od Gamaliela: „Pochází-li totiž tento záměr nebo toto dílo od lidí, samo se rozpadne. Pochází-li však od Boha, nepodaří se vám ho zničit. To by se pak o vás muselo říci, že se stavíte proti Bohu“ (Sk 5,38–39).

Použitá literatura:

- Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě.* Vyprac. autoři z Komise pro toleranční přihlášky Poradního odboru pro historická studia Synodní rady Českobratrské církve evangelické. Sešity 1–8. Praha: Oliva, křesťanské nakladatelství, 1995–1996.
- MELMUKOVÁ, Eva: *Patent zvaný toleranční.* Edice Kolumbus, sv. 143. Praha: Mladá fronta, 1999.
- MOLNÁR, Amadeo – SMOLÍK, Josef (eds.): *Čeští evangelíci a toleranční patent.* Studie a texty Komenského evangelické bohoslovecké fakulty, č. 6. Praha: Kalich, 1982.
- ŠAMALÍK, František: „Josefínské osvícenství v pohledu moderních historiků.“ In: *Problém tolerance v dějinách a perspektivě.* Ed. prof. PhDr. Milan Machovec, DrSc. Praha: Academia, 1995, s. 94–113.
- ŠIMSOVÁ, Milena: „Prosetínské události – jeden z podnětů k vydání tolerančního patentu.“ In: *tamtéž*, s. 114–126.
- WINTER, Eduard: *Tisíc let duchovního zápasu.* Praha: Ladislav Kuncíř, 1940.
- WINTER, Eduard: *Josefinismus a jeho dějiny.* Praha: Jelínek, 1945.

Was Emperor Joseph II Tolerant?

Key words: Christianity; Edict of Toleration; Emperor Joseph II; Catholic and Reformation Churches – relations

Abstract: This paper (presented at the Ecumenical Council in Litomyšl on 15 September, 2002 to coincide with the European Cultural Heritage Days) analyses the reasons for the publication of the Edict of Toleration of 1781 which permitted other religions associated with the Reformation, such as the Lutherans and the Helvetics, and the Orthodox religion to exist beside the governing Roman Catholic religion in the Austrian monarchy. The emperor, Joseph II, took this political and religious step only out of necessity, not because of Enlightenment tolerance, as is often wrongly assumed in our non-Catholic environment. Similarly, Joseph II was not against the Catholic Church in any respect when he abolished many monasteries and when he tried to “modernize” conservative forms of Catholic administration and religious life through varying reforms. Naturally, the aim of these reforms was to manipulate the majority Catholic Church in order to establish an absolutist state control and administration. This mistaken interpretation, that Joseph II was against the Catholic Church, which still survives in the Catholic environment, misrepresents the real interests of the Emperor in instituting these reforms. This is not to present new findings, but to remind us of the importance of these factors in Czech religious history.